

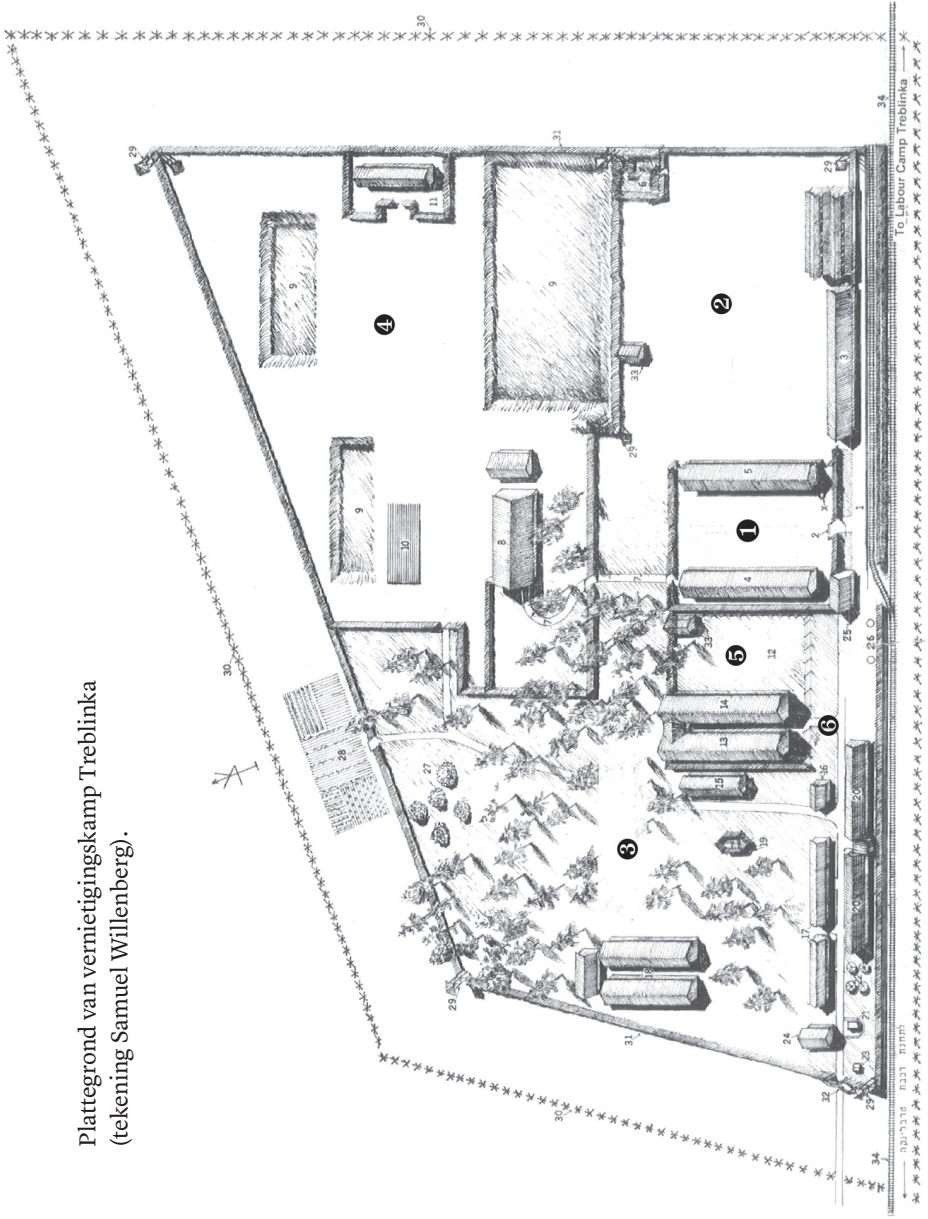
An aerial, black and white photograph of the Treblinka extermination camp. The image shows a complex of buildings, including barracks and administrative structures, surrounded by a high perimeter fence. Two prominent watchtowers are visible in the upper portion of the frame. The overall scene is desolate and industrial. Overlaid on the lower half of the image is the title 'TREBLINKA 1943' in large, bold, yellow capital letters, and the author's name 'MICHAŁ WÓJCIK' in smaller white capital letters to the right.

TREBLINKA 1943

MICHAŁ WÓJCIK

HET VERHAAL VAN
DE OPSTAND IN HET
VERNIETIGINGSKAMP

Plattegrond van vernietigingskamp Treblinka
(tekening Samuel Willenberg).

Michał Wójcik

TREBLINKA 1943

Het verhaal van de opstand
in het vernietigingskamp

Uitgeverij Omniboek

Inhoud

Proloog. De lach van de commandant	9
DEEL I DE FIRMA	17
1. Het einde van de wereld	19
2. Op de klok is het zes uur	30
3. Werk betekent hier alles	39
4. Het Lazarett van Miete	49
5. Een menuet in de gaskamer	63
6. Het vakmanschap van 'Tadellos'	72
DEEL II HET COMITÉ	85
7. Het mes van Berliner	87
8. De samenzwering van Galewski	100
9. De foltering van dokter Chorążycki	114
10. Granaten zijn goud waard	131
11. Mooie tijden	143
DEEL III DE OPSTAND	157
12. De aanval van de 'wilde' stoomlocomotief	159
13. Die laatste week	168
14. De menigte gevangenen stroomde naar buiten	178
15. Revolutie in Berlijn!	188
16. De hel is platgebrand!	200
17. Als twee geesten onder elkaar	216

DEEL IV DE POLITIEK	235
18. De fantasie van Poraj	237
19. Protest en wraak	254
20. De verontwaardiging van generaal 'Grot'	264
21. Demonen van de historische politiek	276
Epiloog	290
Lijst van gevangenen die het vernietigingskamp in Treblinka hebben overleefd, aan de opstand hebben deelgenomen en het einde van de oorlog hebben meegemaakt	300
Woord van dank	302
Noten	304
Bronnen	313

Treblinka I (het werkkamp) heeft nu de grootte van een kleine stad en bestaat uit minstens vijftig barakken. Er zitten hier ongeveer zeshonderd Polen en zo'n vierhonderd joden opgesloten, uitsluitend handwerkers (...). De omstandigheden in Treblinka zijn duidelijk verbeterd. De Polen worden nu beter behandeld. De gevangenen worden niet geslagen. De voedselrantsoenen zijn groter en het werk is lichter.

Treblinka II (het vernietigingskamp) is ontmanteld. De omheining is al verdwenen. Op het terrein van het voormalige vernietigingskamp staat nog maar één huis, dat wordt bewoond door een Oekraïner met zijn gezin (...), het terrein is volledig begroeid met rogge. De slak van de verbrande joodse lijken, een kleverige massa, is naar de nabijgelegen grindgroeve gebracht. Vandaar wordt hij getransporteerd naar een weg in aanbouw om er tussen de stenen verdeeld en platgewalst te worden. Op die manier wordt de slak in het wegdek verwerkt.¹

Proloog

De lach van de commandant

Commandant SS-Hauptsturmführer Franz Stangl wierp een blik op de getypte letters en verfrommelde de brief. Vervolgens leunde hij achterover in zijn stoel en wierp de prop in de zwarte opening. De brief van de Deutsche Reichsbahn belandde in de prullenbak.

‘Ik betaal nergens voor,’ briepte hij.

De brief had betrekking op een geschil dat zich al enkele maanden voortsleepte.

De transporten met ‘geëvacueerden’ – de Duitsers hadden een zwak voor eufemismen – reden namelijk tot station Treblinka. Vandaar werden de wagons, na van de locomotief te zijn afgekoppeld, over een traject van een kilometer of twee tot aan het daadwerkelijke kamp geduwd. Vervolgens reden ze een zijspoor op, nog eens enkele tientallen meters. En uitgerekend dat spoor was aangelegd door de Duitse spoorwegen. Zoals ze ook wagons aan de SS uitleenden. Het was maar een kleine investering, maar de kosten liepen op. Toch zagen zowel commandant Stangl als zijn meerderen in Berlijn daar geen probleem in. Ze betaalden gewoon niet voor het gebruik. De commandant reageerde zelfs niet op de aanmaningen. Ondertussen werd er steeds intensiever gebruikgemaakt van dat korte stukje spoor. De schuld en de rente groeiden, want zaken zijn zaken, er moest wel betaald worden.

De lastige taak om Stangl tot de orde te roepen rustte op de schouders van de stationschef. Het probleem was dat hij geen toegang tot het kamp had. Op het overtreden van dat verbod stond de doodstraf.

Omdat hij dat wist, richtte hij zich tot twee Duitse machinisten die speciaal waren aangesteld om de wagons van het station door de kamppoort te rangeren. Maar dat liep op niets uit. Ook hun verzoeken bleven onbeantwoord.

Dus zocht de stationschef hulp bij zijn baas in Sokołów Podlaski en bij Herr Teufel, die verantwoordelijk was voor het hele traject. Dergelijk hoog bezoek zou toch zeker indruk maken op de commandant. En inderdaad, een paar dagen later klommen afgevaardigden van 'het knooppunt' op een gemotoriseerde lorie en reden tot aan de poort van het kamp. Maar daar wachtte hun een verrassing: ze waren nog niet uitgestapt of de bewaker schreeuwde al vanaf de wachttorens dat hij hen niet zou binnenlaten. Hij had zijn orders, en daar viel niet aan te tornen. De hoge heren vloekten ongetwijfeld binnensmonds omdat ze terug moesten. Wel lieten ze nog een brief achter bij de stationschef. En ze drukten hem op het hart dat de brief deze keer wél bij Stangl moest aankomen en dat ze een antwoord van hem eisten. *Ordnung muss sein.*

De man die de opdracht moest uitvoeren was de Poolse spoorweg-beambte Artur Pronicki; van alle werknemers op station Treblinka was hij de laagste in rang.²

Pronicki was niet dom. Hij wist wat er zich afspeelde in het nabijgelegen kamp. Iedereen wist dat. Zijn chef stuurde honderden volle wagons door de poort, en later zag hij ze leeg het kamp weer uitrijden. Alles was duidelijk. Vooral dat hij niet gewoon met een brief in zijn tas het kamp in kon lopen. Hij besloot dan ook samen met het transport de poort door te rijden.

En inderdaad. Op een dag trok hij zijn spoorweguniform aan en stapte als derde – niet-reguliere – machinist op de locomotief. Die moest twee tenders kolen en meerdere wagons vol met mensen naar binnen duwen. De bewakers, die zagen dat het een 'normaal' transport was, openden de poort. Wat Pronicki vervolgens beschreef, gaat het normale voorstellingsvermogen te boven.

Toen de locomotief stilstond, sprong hij op het perron. Het uitladen begon. Gebrul, schoten, gehuil, chaos. Danteske scènes op immense schaal: nog nauwelijks levende mensen die ruw uit de stinkende wagons werden gesleurd. Vrouwen die schreeuwden, de oorverdovende kreten van angstige kinderen.

Een bewaker kwam naar Pronicki toe en wilde hem al met zijn kolf slaan zodat hij zich bij de rest zou voegen, toen deze hem de brief liet zien en zei dat hij hier – verdomme! – in functie was. Hij droeg immers het uniform van de Ostbahn!

De Oekraïner keek hem verbluft aan en sloeg meteen een andere toon aan. De spoorwegbeambte zag er inderdaad niet uit als een typische passagier. Dus wees de bewaker hem een poort en zei dat hij die moest nemen. En dat deed Pronicki.

Zo moest de hel eruitzien. Bergen naakte lijken, de verwrongen lichamen van gestikte mensen, hopen spullen die al geen eigenaar meer hadden. Normaal gesproken verwijst het woord ‘hoop’ naar een één meter hoge stapel kleren. Maar de hopen in Treblinka waren gigantische heuvels van wel enkele meters hoog. Vanuit de verte leken het vulkanen. Het waren er veel. Aparte heuvels voor koffers, bundels, vodden en afval; tonnen afval.

Pronicki werd het meest geraakt door de hoop kinderschoenen. Een grote berg van duizenden sandalen en gymschoenen. De spoorwegambtenaar drong niet eens tot het sorteerplein zelf door. Hij zag alleen wat er op het perron gebeurde. Misschien wierp hij door de poort wel een blik op de binnenplaats waar de mannen zich uitkleedden en waar bij de vrouwen het hoofdhaar werd afgeknipt. Maar dat is vrijwel onmogelijk. De omheining was helemaal dichtgemaakt met takken, de poort maar heel smal.

De spoorwegbeambte kwam bovendien alleen op het voorplein van het kamp. Een andere verraste bewaker liet hem door. En dus stond Pronicki op de *Lagerstraße*, de geplaveide hoofdstraat. Dat was iets bijzonders, want deze straat was vernoemd naar Kurt Seidel, de SS'er die in de begintijd van het kamp toezicht had gehouden op de aanleg ervan.

Links van de Lagerstraße zag Pronicki een garage, een opslagplaats voor vaten en een benzinepomp, rechts – op enige afstand – de barakken van de gevangenen. Naar dat gedeelte leidde weer een andere poort, overdekt met een strooien dak. Volgens Pronicki hing hier een bel. Waarvoor die diende is niet bekend. Om voor het appel en voor samenkomsten op te roepen werden fluitjes gebruikt. Voor de poort stond een paal. Als de spoorwegbeambte naar boven

zou hebben gekeken, had hij ook een reliëf gezien met daarop joden die met houwelen naar het werk gaan, en de woorden ‘*Zum Ghetto*’. Daarnaast, al wat dichterbij de weg, had hij nog een reliëf kunnen zien, deze keer van een herder die een paard en een koe voortdrijft. Dat was de wegwijzer naar de stallen voor de paarden en het andere vee. Die stallen heeft hij vast niet gezien, want die lagen te ver weg. De volgende poort aan de rechterkant had het opschrift ‘*Zum Gutshof*’ en leidde naar de barakken van de Oekraïense bewakers en naar het dierentuintje.

Een zoölogische tuin in Treblinka? Het zou interessant zijn om te weten of de spoorwegbeambte het buitenverblijf van het ree heeft gezien en de kooien met de eekhoortjes. Waarschijnlijk niet. Dat alles bleef voor hem verborgen achter bomen en de omheining. Maar in dat gedeelte van het kamp zou hij de netheid en de orde beslist hebben kunnen waarderen. Er lag minder afval, hier en daar stonden bloemen. Bovendien waren er voetpaden met stralend witgekalkte randen.

Maar dat was vast niet wat hem boeide. Een meter of tien, twintig verderop stond een pantservoertuig op rupsbanden en met een lange loop, die was gericht op de poort. Het enige zware oorlogstuig in dit kamp. De spoorwegbeambte liep nog een stukje verder tot hij rechts van hem eindelijk een houten gebouwtje zag. Dat was het gebouw waar de commandant en zijn staf zaten, de *Verwaltung*, het doel van zijn onderneming. Voor de laatste keer liet hij de brief aan een bewaker zien voordat hij naar binnen ging. Op de deur las Pronicki het opschrift: ‘Kommandant Stangl, Hauptsturmführer’. Hij klopte aan. In het eerste vertrek zat een officier aan een bureau, de spoorwegbeambte herinnerde zich later dat hij blond was. De man, stomdronken, wierp een blik op het briefhoofd en wees vaag naar de volgende deur. Pronicki slikte onwillekeurig. Met knikkende knieën stapte hij over de drempel. In het vertrek trof hij een kleine officier aan. Het was de commandant, en ook hij maakte niet de indruk dat hij nuchter was. Toch zou je kunnen zeggen dat Pronicki een grote eer te beurt viel, want normaal gesproken hield Stangl iedereen op afstand. Hij praatte met vrijwel niemand. Zoals Richard Glazar, een voormalige gevangene van Treblinka, het in zijn memoires beschreef, ‘hij keek overal op

neer'. Hij verliet ook maar zelden zijn kantoor om 'naar de fabriek' te gaan. Hij vermeed het contact met de *Arbeitsjuden*. Als hij al bij een appel aanwezig was, bleef hij meestal op een afstandje staan. Dan stak hij zijn kin naar voren en boog zijn hoofd lichtjes naar achteren. Maar al snel tikte hij dan enigszins ongeduldig met zijn rijzweepje tegen zijn laars, waarna hij wegliep zonder een woord te zeggen. 'Hij zag eruit als een kasteelheer,'³ schreef Glazar. 'Als een Napoleon die over zijn bezittingen waakte,' voegde een andere gevangene eraan toe.

Nu zat hij met samengeknepen ogen op een armlengte van Pronicki vandaan. De spoorwegbeambte meldde zich. Stangl trok zijn wenkbrauwen op. Hij hoorde duidelijk een Poolse accent. Een Poolse spoorwegman hier? Tot op heden was er nog nooit een Poolse spoorwegbeambte in het kamp geweest, en dat zou hierna ook nooit meer gebeuren.

Maar waarschijnlijk was het juist daarom zo vermakelijk. En ook het gezicht van de spoorwegbeambte veranderde. Voor hem was de aanblik van de commandant eveneens schokkend. Stangl was gekleed in een smetteloos wit uniform: een op maat gemaakt wit cavalerie-uniform. De man zag er dan ook uit als een engel. Zoals hij trouwens in de historische literatuur ook al door iemand is genoemd, de 'Witte Engel des Doods'.

In het vertrek hing een doordringende geur. Nu pas schonk de gast daar aandacht aan. In principe gaf die geur niet zoveel over zichzelf prijs, maar het was alsof er een stormram op hem afkwam. De doordringende lucht leek van onderaf te komen. Het bleek dat de bank was ingespoten met een of andere vloeistof. Mogelijk parfum. Maar in zulke hoeveelheden dat er geen enkele geurnoot meer te onderscheiden viel. De geurtsunami had trouwens wel een functie: de stank neutraliseren. Volledig en overal. In het kamp hing een ongelofelijke stank. Een zoetige geur die overal in doordrong. Een lucht waar niet aan te ontsnappen viel. Het parfum zou die geur enigszins moeten smoren, maar de mengeling van geuren maakte het juist nog erger. De spoorwegbeambte vermoedde ongetwijfeld waar die lucht vandaan kwam.

Hij bleef dan ook in de houding staan en kon geen woord uitbrengen. Want het is niet waar dat je aan elke geur kunt wennen. Dat na

een paar, een tiental minuten de menselijke hersenen er niet langer op letten. Dat de reukzin wordt uitgeschakeld. In Treblinka werkte dat niet. De afschuwelijke stank bleef de hele tijd alle gedachten neersabelen. Dag en nacht. En die stank kwelde zowel de spoorwegbeambte, die hier maar kort was, als de commandant, die hier al langer woonde en werkte.

Het duurde even tot Pronicki zich had hersteld. Hij haalde de brief tevoorschijn en overhandigde hem aan de geadresseerde. Stangl nam de envelop aan en vouwde de brief open. Plotseling gebeurde er iets wonderlijks. Hij las enkele regels en snoof. Hij begon te grinniken. Waarna hij het zonder enige reserve uitschaterde. Het bloed stolde de spoorwegbeambte in de aderen, want nu pas realiseerde hij zich dat het ook weleens een slechte grap kon zijn. In de brief zou bijvoorbeeld kunnen staan dat ze hem moesten doodschieten. Waarom ook niet? Of eerst een beetje folteren en dan naar de gaskamer. En dat pas na die woorden de vereffening van de schuld ter sprake kwam.

Die paar minuten – het inademen van het parfum, de stank van de lijken en de geur van zijn eigen angst – duurden oneindig lang. De spoorwegbeambte wilde, zoals hij later aan zijn collega's zou vertellen, zo snel mogelijk uit die 'geparfumeerde hel' ontsnappen en de 'lachende satan' achterlaten.

Nog steeds in de houding vroeg hij of hij een antwoord mee kon krijgen.

De commandant stopte zowel met lezen als met lachen. Hij keek naar de spoorwegbeambte alsof hij hem voor het eerst zag. Even keurde hij hem met zijn blik en toen zei hij langzaam en nadrukkelijk: *'Keine Antwort!'*

En weer begon hij te lachen, deze keer met zijn hele lichaam. Zijn lach was oprecht en hartelijk. Het duurde lang voor hij weer tot bedaren kwam. Op het laatst sloeg hij, als om er een punt achter te zetten, met zijn vuist op het bureaublad, en daarmee was de absurde audiëntie beëindigd.

Pronicki, die nauwelijks nog op zijn benen kon staan, verliet het vertrek en nam dezelfde weg terug naar de locomotief. Toen hij de stoomlocomotief opklom, was het perron al leeg. Joodse gevangenen hadden het slagveld leeggeruimd en de bloedsporen met zand

bedekt. Vanachter de hoge omheining klonk het onderdrukte klagen van duizenden angstige mensen die de gaskamers in werden gejaagd. En daarbovenuit het harde gebonk van een dieselmotor en het ritmische geluid van de graafmachines die in de verte aan het werk waren.

Het is niet bekend of het bezoek iets heeft opgeleverd. Bekend is wel dat Stangl de middelen had om te betalen. De ‘Kasbalans van Operatie Reinhardt van 15 december 1943’ van de hand van Stangls meerdere SS-Gruppenführer Odilo Globocnik is immers bewaard gebleven. In dit document berekende de werkcöördinator van de drie grootste dodenkampen op Pools grondgebied de concrete winst van de vernietiging. Nauwkeurig berekende hij hoeveel het Derde Rijk had verdiend aan de moord op het joodse volk. Hij kwam uit op een bedrag van 178.745.968 mark en 59 pfennig.⁴ Als we aannemen dat in de door hem beheerde kampen een half miljoen mensen zijn vermoord, komt dat neer op 119 mark en 16 pfennig per persoon. Dit wil zeggen dat in Treblinka de winst op ieder afzonderlijk slachtoffer circa 79 mark en 44 pfennig bedroeg. Stangl zou zijn schuld gemakkelijk hebben kunnen afbetalen, met rente en al.

DEEL I

DE FIRMA

Het einde van de wereld

Als kind schijnt Franz Stangl een hekel te hebben gehad aan uniformen. Hij haatte de militaire discipline. Het leger en de daar heersende moraal waren voor hem verbonden met vernedering. En dat kwam allemaal door zijn vader, een oudere voormalige dragonder. In de tijd dat zijn zoon werd geboren, was Stangl senior al een ziekelijke nachtwaker. Hij mishandelde de jongen, reageerde zijn frustraties op hem af. Toen de Britse journaliste Gitta Sereny begin jaren zeventig in de gevangenis aan Stangl vroeg waarom hij in een wit uniform door Treblinka, en eerder door Sobibór, was gelopen, mompelde hij dat hij niets anders had gehad en dat wit de zandvlooien op een afstand hield.⁵ Maar de gevangenen die het hebben overleefd, herinnerden zich de pedanterie waarmee hij zich kleepte.

Dat witte uniform was zijn visitekaartje. De aankondiging van een onvermijdelijke dood. Niet onverwacht en gewelddadig, maar onafwendbaar. De commandant was namelijk een beheerst man, hij was nooit gehaast. Zijn verschijning op het kampterrein zorgde voor een kortstondige stilte. Anders dan zijn ondergeschikten sloeg hij nooit. Hij had niet zoals alle anderen een grote zweep bij zich, maar in zijn hand had hij wel een rijzweepje. Zo wordt hij in de meeste getuigenverslagen beschreven. Er is maar één verslag waarin dit wordt tegengesproken: het verhaal van Abram Jakub Krzepicki. Deze voormalige medewerker van een kunsthoningfabriek kwam op 25 augustus 1942 naar het kamp. Volgens hem was de commandant in staat gewelddadig te zijn. En had hij wel degelijk een rubberen zweep bij zich waar hij

gebruik van maakte. Zijn verhaal is behoorlijk nauwgezet en getuigt ervan dat Stangl vaker dronken was in Treblinka. Vermoedelijk veranderinge hij juist dan in een bruut.

Zijn favoriete scheldwoord was destijds de term ‘idioten’, in het Duits: *ihr Idioten*. Geschreeuwd met die typische verlenging van de voorlaatste lettergreep. Als hij vloekte, puilden zijn ogen uit en liep hij rood aan.

‘Zodra dat krijsen te horen was, kon je er zeker van zijn dat hij al een vonnis over iemand had geveld, want dat gekrijs liet hij horen op hetzelfde moment dat hij zijn slachtoffer een klap gaf met de energie en de hartstocht van een weldoorvoede activist. “Vervloekt volk,” brulde hij. “Vervloekte joodse bende, jullie worden nogmaals vervloekt!” Totdat hij zover naar de grond boog alsof hij graan wilde oogsten, en dan volgde er nog een klap. En nog een, en weer brulde hij: “Jullie idioten, jullie idióóóten!”’

Een andere getuige daarentegen, Jerzy Rajgrodzki, zag in die woeste commandant eerder de SS’er Von Oypen. Die brildrager werd door de gevangenen ‘Idioten’ genoemd omdat hij dat scheldwoord zo vaak gebruikte. Wie van de twee had nou gelijk? Krzepicki schreef expliciet dat de in het wit geklede commandant altijd vergezeld werd door een adjudant, een grote blonde man, een luitenant. ‘Je zag ze vaak samen. Twee oudere, bedaarde Duitsers, die door het kamp struinden en joden sloegen.’⁶ Die vraag valt nu niet meer te beantwoorden.

Stangl werd in 1908 in een Oostenrijks stadje geboren. ‘Mijn vader had me niet gewild, hij dacht dat ik niet echt van hem was,’ zei hij tegen de journaliste. De moeder van Franz was een onderdanige vrouw, veel jonger dan haar man. Ook zij moest zijn militaire discipline verdragen. De vroegste jeugdherinnering van Stangl was verschrikkelijk. Toen hij vier of vijf jaar was, kreeg hij nieuwe pantoffels. Niets bijzonders eigenlijk, maar voor hem was het een feest. Die dag gebeurde er nog iets belangrijks. De jongen zag door het raam een wagen waarmee de burenhuizen meubels wilden vervoeren. Ze gingen verhuizen. Het was een koude winterdag, de sneeuw kwam tot aan zijn knieën. Zonder erbij na te denken rende de kleine Franz op zijn nieuwe pantoffels naar buiten en klom op de hoge bok. Hij herinnerde zich dat de rit heerlijk was, geen mens te zien, alleen het wit, de stilte

en de verrukking. En hij helemaal hoog boven op de bok als een betoverde koetsier.

De jongen staarde in de verte. Hij sliep met zijn ogen open. Helaas merkte hij zijn vader, die terugkwam van zijn nachtdienst, te laat op. Snel liet hij zich van de bok glijden en glipte naar binnen, waar hij zich achter zijn moeder verschool. De woedende huistiran stormde de keuken binnen, greep hem vast, legde hem over zijn knie en gaf hem een pak slaag. Misschien om die vochtige pantoffels, maar misschien wel om niets, want hij had een slechte dag. De jongen had juist die dag een verband om zijn vinger, hij had zich gesneden, niets ernstigs. Tijdens de afranseling raakte het verband los, de wond ging open en door de stress en de angst spoot het bloed eruit. ‘Ik hoorde mijn moeder gillen: “Hou op, je maakt m’n muren vuil met al dat bloed!”’ herinnerde hij zich.

Enkele jaren later overleed zijn vader, en zijn moeder hertrouwde met een weduwnaar met twee kinderen. Zijn stiefvader hield ook niet van hem. De jongen had geen vrienden, dat veranderde pas toen hij zichzelf citer had leren spelen en lid werd van een citerclub. Op vijftienjarige leeftijd werd hij weversgezel. Hij verdiende maar heel weinig; de citerlessen die hij gaf, leverden meer op. Op zijn drieëntwintigste realiseerde hij zich dat hij op een dood punt was aanbeland.

Hoewel hij uniformen haatte, besloot hij zich aan te melden voor de politieopleiding. En tot ieders verrassing werd hij aangenomen. De opleiding begon in Linz. Ook die periode zou hij zich als een slechte tijd herinneren. De politieschool stoelde destijds op een banale wrede dressuur. De docenten waren sadisten, de ouderejaars ook, en de leerlingen deden er niet toe. De enige les die hij daaruit trok was dat alle mensen slecht waren en dat de wereld tot op het bot verrot was.

Vervolgens kwam hij bij de verkeerspolitie, later begon hij rellen te onderdrukken. En toen maakte hij het uit met zijn meisje, de enige persoon die zijn karakter een beetje had weten te temperen. Opnieuw was hij alleen, en omdat hij behalve zijn werk niets had, ging hij daar helemaal in op. ‘Ik zat achter uitschot aan,’ zei hij. In 1935 werd hij overgeplaatst naar de politieke afdeling van de recherche. Van de Anschluss beweerde hij helemaal niets te hebben meegekregen. Hij

verklaarde later dat hij maar een politieagent was die zijn werk wilde doen.

Na de annexatie van Oostenrijk bleek hij toch niet zo apolitiek te zijn. Hij behoorde al tot de 'oude garde', dat wil zeggen dat hij al actief was geweest toen de nazi's nog in de illegaliteit zaten. Daardoor kon hij gemakkelijk carrière maken. Hij kwam bij afdeling II B2, verantwoordelijk voor het registreren van joden en hun bezittingen. En dus reisde hij het hele gebied af. Of hij toen al bloed aan zijn handen had? Daar heeft hij zich nooit over uitgelaten, hij zei dat in die afdeling dingen gebeurden die hem niet bevielen. Maar omdat hij zo pietluttig was – hij deed alles heel correct – moest dat zijn meerderen wel goed zijn uitgekomen. En toen trouwde hij.

In november 1940 kreeg hij een brief. Het was een bevel, ondertekend door Himmler zelf. Hij moest zich melden in Berlijn en een functie aanvaarden bij de Gemeinnützige Krankentransport GmbH (Gekrat) inzake Heil- und Pflegenanstalten, dat wil zeggen bij de instelling die was gevestigd aan de Tiergartenstraße 4, kortweg T4. Achter die sympathieke naam ging de instelling schuil die verantwoordelijk was voor het euthanasiebeleid van de nazi's. Wat dat was? Eugenetica. Het vermoorden, in naam der wet, van mensen met psychische of lichamelijke gebreken om een gezond ras te kweken. Toen de doods-machine al op volle toeren liep, begon het instituut zich ook met de Endlösung bezig te houden.

Aanvankelijk wist Stangl niet wat zich hier afspeelde. Toen hij dat uiteindelijk beseftte, was hij naar eigen zeggen met stomheid geslagen. En hij zei tegen zijn baas dat hij dacht niet geschikt te zijn voor dit werk. Dat was zijn laatste oprisping gedurende de volgende vier dienstjaren.

Zou hij toen hebben kunnen weigeren? Had hij zich kunnen terugtrekken? De uitdaging niet aannemen?

'Mijn meerderen dreven me in het nauw,' verklaarde hij in 1970 tegenover de rechter in Düsseldorf. Ze gebruikten het hele arsenaal aan trucjes: van uitspraken over vertrouwen dat ze 'alleen hem' schonken tot heel geraffineerde emotionele chantage. En het werkte. Zo goed zelfs dat hij het groene politie-uniform voor altijd mocht verwisselen voor het grijze veldtenu van de SS. In 1942 meldde hij zich in de

centrale van de SS in Lublin. Zijn nieuwe baas was SS-Gruppenführer Odilo Globocnik. Een man die de taak op zich had genomen om de Poolse joden in het gebied van het Generaal-gouvernement en het district Białystok te liquideren.

De eerste ontmoeting met zijn baas kon Stangl zich nog heel goed herinneren. Daar had immers de rest van zijn verdere leven van afgehangen.

Het was een mooie, warme dag. Knoppen in de bomen, bloemen op het grasveld, het gezang van vogels in de lucht. Op een bank in het park achter de SS-centrale zat Globocnik breed glimlachend op Stangl te wachten.

Toen de SS-Gruppenführer hem zag aankomen, klopte hij – hoewel ze elkaar nog niet kenden – vriendelijk op de plek naast zich om zijn jongere collega aan te moedigen dichterbij te komen.

Enkele woorden over Globocnik. De daaropvolgende jaren zou hij Stangls promotor worden, zijn leidsman en beschermer. In die tijd, in het voorjaar van 1942, speelde hij al een belangrijke rol in de elite van de SS. Hoewel het daar voorheen helemaal niet naar uit had gezien. Hij was immers wegens verduistering uit zijn functie van *Gauleiter* in Wenen gezet. Maar de Duitsers hadden Polen nog niet bezet, of hij had zichzelf weer in de hand en werd al snel hoofd van de politie in het district Lublin. Uitgerekend in hem vond Himmler een geschikte partner voor het uitvoeren van Aktion Reinhardt. Waarom hij daarvoor uitgekozen werd? Alles wordt duidelijk bij het lezen van de naoorlogse verklaringen van zijn medewerkers.⁷

Allemaal zeiden ze dat hij geobsedeerd was. Maar hij was niet gek. Wat er in zijn hoofd opkwam, was realiseerbaar. En interessant is ook dat hij het was die Himmler op ideeën bracht, en niet omgekeerd.

Zo verklaarde een officier van de inlichtingendienst van de Wehrmacht dat Globocnik ronduit bezeten was. En volgens zijn plaatsvervanger Jakob Sporrenberg waren zijn ideeën ‘waanzinnig’. Blijkbaar was Globocnik trots op zijn ideeën en bang dat iemand ermee aan de haal zou gaan. Ook de in dergelijke zaken niet minder competente commandant van Auschwitz, Rudolf Höss, zag juist in Globocnik het brein achter menig ‘fantastisch’ plan.

Kenmerkend voor Globocnik waren bovendien zijn ongelofelijke energie en optimisme. Als het vermoeden rees dat iets niet uitvoerbaar zou kunnen zijn, wuifde hij dat weg met een handgebaar. Wat hem betreft was er geen probleem. Waarschijnlijk heeft SS-Gruppenführer Maximilian von Herff hem nog het beste beschreven: 'Hij heeft een vitaal karakter vol licht- en schaduwzijden.' En hij was het die erop wees dat Globocnik zich als een bezeten fanaticus volledig aan zijn taken wijdde. Zonder zich er iets van aan te trekken of er wel of geen eer aan te behalen viel. Hij was een van de 'beste en sterkste pioniers in het Generaal-gouvernement', aldus Von Herff.

En hij voegde eraan toe dat Globocnik een man van het concrete was, 'zijn onverschrokkenheid laat hem vaak bestaande grenzen overschrijden en grenzen die binnen de orde zijn afgebakend vergeten (...). Maar zijn succes is onbetwistbaar.' Over welke orde heeft hij het? En over welke missie?

Die orde is de SS, een formatie die zich in deze oorlog tot het onmogelijke zou moeten verheffen. Ofwel die elf miljoen Europese joden zou moeten vermoorden, precies zoveel als SS-Obergruppenführer Reinhard Heydrich had aangekondigd op de beruchte Wannseeconferentie.

En alles zou uitgerekend in het district van Globocnik aan het rolen worden gebracht. De 'model'-uitvoering kondigde zich aan.

In de documenten wordt er uitdrukkelijk over gesproken dat Globocnik vanaf het begin een duidelijke visie had. Terwijl bij Hitler het idee van de totale vernietiging gaandeweg ontstond (het is bekend dat hij het tegenover zijn vertrouwelingen had over een zo snel mogelijk 'afkomen' van het probleem, over het 'verdwijnen van de joden' of openlijk over 'ze uitroeien als ze niet vrijwillig vertrekken'), was het Globocnik die als een van de eersten niet alleen het idee van een massale slachting formuleerde, maar ook maar al te graag meewerkte aan het oplossen van het probleem. En hoewel hij niet degene was die de moordmethode had uitgewerkt, paste hij alle nieuwe technieken met enthousiasme toe. Je zou dus kunnen zeggen dat hij een wegbereider was in dit veld. Bovendien stond hij bekend als een driftkop en een ziekelijke leugenaar. Misschien kreeg hij juist daarom zulke uitgebreide volmachten, zodat men op het geschikte moment de verantwoordelijkheid op hem zou kunnen afwentelen. Zijn grootspraak werd uit-

voerig becommentarieerd. Niet iedere nazi die bij Aktion Reinhardt betrokken was, geloofde in zijn succes.

Odilo vertelde bijvoorbeeld dat toen de Endlösung al was ingezet, hij half augustus 1942 bezoek kreeg van Hitler en Himmler. En dat hij voor de leiders van het Derde Rijk uit de doeken moest doen hoe hij in één jaar tijd de liquidatie van de Poolse joden wilde bewerkstelligen.

‘Dat moet sneller,’ drong de Führer aan. ‘Veel sneller!’

Ook Herbert Linden, een hoge ambtenaar van het ministerie van Binnenlandse Zaken, was bij dit gesprek aanwezig. Nadat hij naar Odilo's uiteenzetting had geluisterd, vroeg hij of ze de lichamen van de doden niet beter konden verbranden dan begraven.

‘Misschien zal een volgende generatie anders naar deze kwestie kijken,’ had hij onverbeterlijk opgemerkt.

Globocnik, met een schuine blik naar Hitler, wond zich erg op: ‘Als er na ons een generatie mocht komen die zo laf is dat ze geen begrip heeft voor onze toch zo onontbeerlijke en grote zaak, dan is het hele nationaalsocialisme voor niets geweest! We zouden samen met de lichamen bronzen platen met onze namen erop moeten begraven ter nagedachtenis aan het feit dat wij juist de moed hebben gehad om zo'n buitengewone zaak uit te voeren!’⁸

De Führer was het met hem eens: ‘Een waar woord! Zo denk ik er ook over, mijn moedige en wijze Globocnik!’

Is het echt zo gegaan? Dat lijkt zeer waarschijnlijk. Globocnik zelf heeft dit tegenover geen enkel tribunaal zo bekend (hij pleegde zelfmoord op 6 juni 1945, vlak voor zijn arrestatie door de Britten in Karinthië), maar Himmler was zeker een bewonderaar van hem. In zijn brieven sprak hij hem aan met ‘Mein lieber Globus’.

Destijds, in het voorjaar van 1942, nog voordat de vernietigingskampen op volle toeren draaiden, was Globocnik heel benieuwd naar de reactie van Franz Stangl. Hij wachtte hem op in een park in Lublin en vroeg zich ongetwijfeld af of Stangl geschikt zou zijn. Was hij betrouwbaar? Zou hij niet van slag raken? En zodra Stangl naast hem op de bank zat, onthulde Globocnik wat er eigenlijk van hem werd verwacht. Hij vertelde dat het Duitse leger aan het oostfront het moeilijk had en geholpen diende te worden. Stangl zou een kamp moeten opzetten waar de fronttroepen verzorgd zouden worden. Stangl wist

maar al te goed wat dat betekende. Pratende over verzorging dachten ze allebei aan vernietiging. En zo'n kamp moest er in Sobibór komen.

Voordat Franz commentaar kon geven, liet Globocnik zijn adjudant een definitieve kaart van het kamp halen, die hij uitspreidde op het geurige gras. Het bleek dat het *Lager* zelf al gebouwd was, maar dat de werkzaamheden moeizaam verliepen en dat iemand zoals Stangl ervoor moest zorgen dat het opschoot.

De ontmoeting was afgelopen. Stangl werd naar Belžec gestuurd. Hij zou met eigen ogen kunnen aanschouwen hoe het tweelingkamp eruit zou komen te zien. Het kamp in Belžec draaide al op volle toeren, en commandant Christian Wirth, een oude kennis van Stangl, had het nog geperfectioneerd. Stangl zou pas ter plaatse te weten komen wat dat betekende.

En niet veel later kwam hij daar inderdaad achter. Voor de massamoord werden uitlaatgassen van een tank gebruikt. Natuurlijk had hij, zoals hij huichelachtig tegen de journaliste beweerde, eerder nog nooit van gas of uitlaatgassen gehoord. Hij had zich immers beziggehouden met het uitsorteren van warme onderbroeken voor het front! Intussen overstegen de effecten van de innovatie elke verwachting. Toen hij in Belžec uit de wagen stapte, struikelde hij.

'De stank, o mijn god, de stank!' was zijn reactie geweest. 'Ik rook het overal,' vertelde hij later tijdens het interview met Sereny. Toen hij bij het bureau van de commandant in het bos kwam, bleek Wirth er niet te zijn, want die was 'buiten zinnen' ergens op het terrein heibel aan het trappen. 'Blijf vandaag maar liever uit zijn buurt,' kreeg hij te horen. Hij liep echter het bos in en uiteindelijk zag hij hem. Wirth stond op een heuvel, een soort wal, en hij zag er inderdaad niet ontspannen uit. Toen Franz naar hem toeliep, bleek dat de ophoping inderdaad een wal was, een bescherming tegen overstroming. Maar wat er daar vlak voor zijn voeten dreigde over te lopen, was geen water, maar een soort soep. Een soep van mensen. Want de gigantische kuil was gevuld met het vocht van lijken in ontbinding. De lichamen, of wat daar na gisting van overbleef, waren opgestuwd over de rand van de wal en omlaaggerold. De stank was onbeschrijfelijk. De aanblik ook.

Zo kwam Stangl te weten wat het echte karakter van zijn opdracht was.

Zou dat waar zijn? Realiseerde hij zich werkelijk toen pas dat hij een engel, of nee, een god des doods zou worden? Hoe dan ook, de schok die hij toen ervaren moet hebben, was wel echt.

‘Wist u die dag dat wat daar werd gedaan verwerpelijk was?’ vroeg de journaliste hem. ‘Ja, dat wist ik,’ antwoordde hij.

Maar in plaats van ontslag te nemen nam hij het aanbod van Globocnik aan. In twee maanden tijd, vanaf de start van Sobibór in mei 1942, waren daar honderdduizend mensen vergast. De problemen met de enorme hoeveelheden lijken en ook met de gevolgen van het ondiep begraven ervan, waren dagelijkse kost op zijn nieuwe werk.

Het was in die tijd dat de commandant een wit uniform voor zichzelf liet maken. Voortaan droeg hij dat altijd.

In augustus kwamen er nieuwe orders. Het bleek in Treblinka niet goed te lopen, er werd knoeiwerk geleverd, het was tijd voor een goede manager. Globocnik wist al aan wie hij die nieuwe sector zou toewijzen. Aangezien Stangl in Sobibór aan de verwachtingen had voldaan en hij een goede invloed op zijn ondergeschikten had, zou hij het ook in Treblinka wel redden.

Treblinka had namelijk een sterke hand nodig. In het kader van de Endlösung moest het kamp een heel belangrijke rol spelen: het uitvoeren van de ‘evacuatie’ van de Warschause joden, van de in politiek en materieel opzicht belangrijkste groep. Politiek, omdat in Treblinka hun hele politieke, economische en culturele elite vermoord zou worden, en materieel, omdat ze juist hier hun rijkdommen mee naartoe zouden brengen. Dus moest het een modeleenheid worden, een echte fabriek. Een winstgevende moordmachine.

En dat werd het ook. Treblinka werd het effectiefst draaiende vernietigingskamp in de geschiedenis van de mensheid. Stangl had daar een groot aandeel in.

‘Ik reed ernaartoe met een SS-chauffeur,’ herinnerde hij zich over de eerste dag op zijn nieuwe werk. De weg liep langs de spoorlijn. Twintig minuten voordat ze er waren, zag hij door het raam een lijk liggen. Ongetwijfeld iemand die gepoogd had uit een van de wagons te ontkomen en door bewakers was doodgeschoten. Verderop lagen er nog een paar, soms een groter groepje, drie of nog meer. Toen de auto het treinstation uiteindelijk naderde, lagen er langs het spoor al

honderden lijken. Ze hadden daar duidelijk al dagenlang in de hitte gelegen, vervormd en opgezwollen. Opnieuw drong de stank zijn neusgaten binnen.

Op dat moment stond er een vol transport op het station. Het bleek dat het al een hele tijd geleden was aangekomen, sommigen waren al dood, maar niet 'uitgeladen', anderen leefden nog. Het is typerend dat Stangl de term 'lijken' niet gebruikte, enkel 'stukken'. Toen hij daar in 1970 over sprak, had hij het niet over mensen, dode mensen, maar over een soort goederen. Toch maakten ze geen al te grote indruk op hem. Pas toen hij het terrein van het kamp zelf binnenreed, verstomde hij.

'Het was de hel van Dante,' zei hij. De eerste keer dat hij hier in de gesprekken met de journaliste over sprak, liep hij rood aan en verstarde zijn gezicht.

'Toen ik in het kamp aankwam en uit de auto stapte op het sorteerveld, stapte ik tot aan mijn knieën in het geld. Ik wist niet waar ik moest lopen. Ik waadde door bankbiljetten, geldstukken, edelstenen, juwelen, kleren. Het hele veld lag er vol mee. De stank was onbeschrijfelijk. Honderden, nee duizenden lijken lagen overal, in ontbinding, rottend. Tegenover het veld, in het bos, een paar honderd meter verderop aan de andere kant van het prikkeldraad, en om het hele kamp heen, stonden tenten en waren er kampvuuren. Daar zag ik groepjes Oekraïense bewakers en meisjes – hoeren, ontdekte ik later, uit de hele streek – stomdronken, dansend, zingend, muziek makend.'

Vervolgens maakte hij een inspectieronde. Over het verloop daarvan vertelde een andere SS'er, een latere ondergeschikte van Stangl, Franz Suchomel. In zijn verklaring tegenover de rechter is eveneens sprake van het tot aan de enkels waden door verschillende goederen. Hij heeft echter niet bevestigd dat er juwelen op de grond lagen.

De toekomstige commandant liep naar het veld waar de mannen zich uitkleedden om daarna de 'sluis', de *Schlauch*, in te gaan. Dat was een stuk van honderd meter van een pad dat rechtstreeks naar de gaskamer liep. Hier hield Stangl het blijkbaar niet meer uit. Bij het zien van de naakte doodsbanne vrouwen, die onder het lopen hun behoefte deden of langs de kant hurkten, drong hij erop aan dat ze hun tenminste emmers zouden geven. Zulke emmers zouden ervoor zorgen dat het iets minder smerig werd. En dat het niet zo zou stinken!

Daarop snauwde Wirth, zijn oude collega uit Belžec, hem toe. Die was hier al een paar dagen langer.

‘Het kan me geen barst schelen wat je in Sobibór met de stront hebt gedaan,’ zei hij. ‘Laat ze zichzelf maar beschijten. Daarna maken we de boel wel schoon.’

Stangl – we houden ons de hele tijd aan zijn versie van de gebeurtenissen – had er genoeg van. Hij had een ontmoeting met de zittende commandant Eberl, die hem enigszins geamuseerd door zijn gezichtsuitdrukking verzekerde dat het allemaal toch wel meeviel.

Stangl was geschokt. De uitleg van de commandant drong helemaal niet tot hem door. Op zijn vraag wat er gebeurde met al de kostbaarheden die de joden bij zich hadden, want hij had al opgemerkt dat die niet behoorlijk gesorteerd waren (en al die goederen behoorden immers tot het Derde Rijk en voor elke joodse dollar moest de commandant zich verantwoorden), gaf Eberl een verbijsterend antwoord. Hij zei dat de transporten geplunderd werden nog voordat ze in Treblinka aankwamen, en dat er in principe niets meer te sorteren of veilig te stellen was.

Dat antwoord was voor Stangl de druppel die de emmer deed overlopen. Tenminste dat vertelde hij. Bij het lezen van zijn woorden is er nog iets dat opvalt. Stangl is niet geïnteresseerd in mensen. Hij is geïnteresseerd in de ‘lading’ en de kostbaarheden die ze hebben achtergelaten.

Zo, al pratende met de Britse journaliste over de begintijd van zijn werk in het kamp, verraadde de toekomstige commandant waarom Globocnik hem daadwerkelijk had aangesteld. Om de joden te vermoorden en daarbij zoveel mogelijk winst te maken.

Het bezoek was afgelopen.

Een week later ontmoetten de heren elkaar weer in Warschau. Stangl verklaarde dat het een onmogelijke opdracht was om die puinhoop op orde te brengen. Onmogelijk, want, zoals hij het uitdrukte, was Treblinka het einde van de wereld.

Himmlers lieveling leek daarop gewacht te hebben. ‘Het wordt verondersteld het einde van de wereld voor hen te zijn!’ riep hij uit. Blijkbaar brak hij met die woorden Stangls weerstand en wist hij hem over te halen de functie van commandant te aanvaarden.

'We stonden op, opgewonden, vol verwachting. Duizenden gedachten schoten door onze hoofden,' schreef Samuel Willenberg. Hij en zijn kameraden sprongen van hun brits, zich ervan bewust dat dit de laatste dag in de hel was.

Niemand kwam levend uit vernietigingskamp Treblinka. Er werden zo veel mensen omgebracht dat er niet genoeg land was om iedereen te begraven. In iets meer dan een jaar tijd werden er 900.000 mensen vermoord.

En al waren ze uitgehongerd en ontdaan van hun waardigheid, toch durfde een groep gevangenen in opstand te komen. Op 2 augustus 1943 vond een succesvolle gewapende opstand plaats in het vernietigingskamp, die groter en spectaculairder was dan die in Sobibór.

Hoe slaagden de gevangenen erin de bewakers aan te vallen, hun wapens over te nemen en te ontsnappen? Kregen ze hulp van binnenuit?

Michał Wójcik schreef op basis van ooggetuigenverslagen een boeiende reconstructie van deze weinig bekende rebellie. Het is een verhaal over buitengewone moed, geloof en hoop, dat laat zien dat zelfs in de grootste hel een wonder kan gebeuren.

Michał Wójcik is historicus en journalist. Hij werkt voor radio, televisie en tijdschriften. In Polen is *Treblinka 1943* een grote bestseller en won het de Newsweek Award voor het beste boek van het jaar. Onlangs verscheen het ook in het Duits.

'Een fascinerend boek over de menselijke psyche en menselijke attitudes. Europese non-fictie op zijn best.'
– Marian Turski in *Polityka*

Uitgeverij Omniboek

NUR 689

ISBN 978-9401916813

9 789401 916813

www.omniboek.nl